

Sydhavnskvarterets skjulte historier

Forsidebilledet: Sydhavnen set fra syd. Foto: Den Gamle By, 1929

Den Gamle By

Sydhavnskvarterets skjulte historier

Inspiration til at se Sydhavnens historie – og bruge den i udviklingen

Aarhus Kommune har med Udviklingsplanen for Sydhavnskvarteret sat kursen for den proces, der skal omdanne det tidligere kraft/varme- og industriområde til en bynær og levende bydel.

Et omdrejningspunkt er, at det skal ske i respekt for stedets historie, med ambitionen om at bevare Sydhavnskvarterets sjæl.

Sydhavnens historie bliver i dag 'skrevet' af de miljøer, der befinder sig på Sydhavnen, men her er ofte kun tale om en fragmenteret og løsrevet del af stedets historie. Meget er forsvundet og det, der er tilbage, står isoleret og nærmest uforståeligt. Det betyder, at det kan være svært, for ikke at sige umuligt, at få øje på områdets mange fortællinger.

Med dette notat præsenterer vi en række af de skjulte historier fra Sydhavnskvarteret, som området rummer. Både de synlige og de usynlige.

Formålet er at give interessenter viden og inspiration, der kan medvirke til, at Sydhavnskvarterets sjæl og identitet kommer til at fremstå stærkt.

Vi håber at notatet vil være med til at berige processen i omdannelsen af Sydhavnen.

Sydhavnen forever

Den Gamle By har ansvaret for nyere tids historie i Aarhus, med henblik på at undersøge og sikre viden om hele kommunen. Sydhavnen er et centralt område i Aarhus historie, som museet har undersøgt. Formålet har været at afkode et område, der ikke alle steder er lige let aflæseligt, for at skabe viden og indsigt.

Dette notat præsenterer i kort form de konkrete fortællinger, som området rummer. Ønskes der mere indgående viden findes en mere omfattende kulturhistorisk rapport på Dansk Center for Byhistories [digitale udgivelsesrække](#).

Vi er naturligvis også klar til at tale meget mere om Sydhavnen og stedets fantastiske historie.

Materialet er udarbejdet i efteråret 2018 af historiestuderende Line Toft Larsen og Lea Helsing Nordstrøm, Sustainable Heritage Managementstuderende og museumsinspektør Anneken Appel Laursen, Den Gamle By. Det er sket i samarbejde med en række partnere på havnen, herunder skal her særligt nævnes Kulbroens Venner og Aarhus Stadsarkiv.

Sydhavnen skal være...

Aarhus kommunes vision for Sydhavnskvarteret er grundigt beskrevet i Udviklingsplan for Sydhavnskvarteret og i Værdi og Kvalitetskataloget. Otte delstrategier danner rammen for, hvordan visionen skal føres ud i livet. Med ansvar for byens historie tager dette notat afsæt i delstrategien "bevaring, fornyelse og omdannelse".

Kort over Sydhavnens nuværende bebyggelse. Foto: Sydhavnskvarteret Aarhus C, Udviklingsplan 2017, side 24

Stedet rummer en identitet, som er skabt af dets historie som industri kvarter, hvor udvikling og brud har præget området siden midten af 1800-tallet. Men Sydhavnens historie bliver i dag også skrevet af de miljøer, der rent faktisk befinder sig på Sydhavnen.

Ud over at betragte Sydhavnen med et klassisk historisk blik, har vi også set på området gennem "filtre", der karakteriserer Sydhavnen: Voldsom, lugtende, powerful, levende og fragmenteret, for herigennem at forstå, hvad Sydhavnskvarteret er.

Sydhavnen er...

... historisk

Ifølge Udviklingsplanen er områdets historie, det markante kulturmiljø og unikke identitet nogle af de faktorer, der adskiller Sydhavnskvarteret fra mange andre aarhusianske bydele. Dog er hverken bydelens historie, det markante kulturmiljø eller identiteten nærmere beskrevet.

Det er mødet mellem nyt og gammelt, de kommende erhverv og områdets historie, der skal skabe Sydhavnskvarterets sjæl. De nuværende bygninger giver området karakter. Bygningerne er vigtige kulturspor og er med til at tegne det miljø, der ønskes bevaret og suppleret. Alle bygningerne er vigtige, uanset bevaringsværdi, alder og placering. Går man dybere ind i historien, er de nemlig alle fragmenter af en samlet fortælling.

Bebyggelsesstrukturerne på Sydhavnen er meget forskellige nord og syd for Jægergårdsgade. Syd for ligger slagterigrunden, der har en sammenhængende bebyggelsesstruktur, da mange af bygningerne er bevarede. Mod nord er strukturen på Midtkraftgrunden modsat meget fragmenteret og består kun af enkelte spredte bygninger.

Dette betyder, at bevaringen, fornyelsen og omdannelsen på de to områder bør ske på forskellige måder.

Med industrialiseringens indtog i Aarhus forvandlede Sydhavnen sig fra et område, der husede badeanstalter og drankogeri til et industritungt område. Nord for Jægergårdsgade åbnede Aarhus Gasværk i 1855 første gang for gassen til

Aarhus Gasværks gasbeholder. Foto: Den Gamle By, ca. 1900

byens nye gasgadelygter. Etableringen af gasværket cementerede Sydhavnen som hjemsted for Aarhus' energiindustri helt frem til det enorme Midtkrafts udflytning og nedrivning i 1995. Mellem 1855 og 1995 har der været flere forskellige udviklinger i energiproduktionen på Sydhavnen og i 1901 blev Aarhus Elektricitetsværk etableret og fik sammen med gasværket fælles administration under Aarhus Belysningsvæsen.

Nord for Jægergårdsgade

På Midtkraftgrunden finder man de sidste fem kulturspor af den samlede energihistorie på Sydhavnen. Kunstgalleriet "The House" holder til på Kalkværksvej 7, som er den ældste bevarede bygning på området. Selvom den offentlige datering er sat til 1908, peger undersøgelser på, at dele af bygningen kan dateres helt tilbage til 1853 – og altså derfor et levn fra Aarhus Gasværks opførelse. Sammen med den markante bygning på Spanien 19, opført i 1936 for at huse belysningsvæsenets administration, et måler- og regulatorhus fra 1953 som ligger på Kalkværksvej 11A-B, kulbroen fra begyndelsen af 1950'erne og Spanien 19c

fra 1969, der i dag huser et udstillingssted, udgør disse fem bygninger den samlede bebyggelsesstruktur på Midtkraftgrunden. Bygningerne virker spredte og enkeltstående, men tilsammen fortæller de historien om energiproduktionens udvikling i Aarhus helt tilbage fra midten af 1800-tallet og frem til slutningen af 1990'erne. Netop bygningernes spredte placeringer viser energiproduktionens fysiske omfang.

På Midtkraftgrunden lå desuden C. Langballes kalkværk fra 1872. Kalkværket flyttede fra området i 1950, da Midtkraft blev etableret og gjorde krav på hele grunden. Eneste levn er gaden Kalkværksvej. Gasværket blev på dets nordlige side flankeret af et svineslagteri, der blev etableret i slutningen af 1860'erne og lukkede 1915.

En anden stor spille på Sydhavnen er Aarhus Oliefabrik, det nuværende AarhusKarlshavn AB, der siden 1918 har præget den østlige del af Sydhavnen.

Syd for Jægergårdsgade

Siden 1895 har der syd for Jægergårdsgade været slagteri, hvor der i dag stadig slagtes kvæg. På trods af at slagtehusets produktion gennem tiden er mindsket, er bebyggelsesstrukturen stort set uændret. Kreative miljøer er gennem de seneste 30 år flyttet ind i de ældste af slagteriet bygninger og har på denne måde været med til at bevare områdets bygninger.

... voldsom

Voldsomhed er gennem tiden noget, der har præget Sydhavnen og er en gennemgående fortælling i Sydhavnens historie og identitet.

Den store energiproduktion har foruden den voldsomme fysiske størrelse også været præget af voldsomme arbejdsforhold, hvor støj, arbejdsulykker,

hårdt fysisk arbejde og luftforurening har været en del af hverdagen.

Lukningen af Aarhus Gasværk i 1979 skabte voldsom debat. I løbet af 1970'erne var gassen feset ud af ballonen og Aarhus Kommune satsede nu på kraftvarme og el som byens energikilde. Protesterne var højlydte, og *Aktionsfonden Bevar Aarhus Gasværk* indbød i 1979 til "festlige" demonstrationer, bl.a. med nogle af Danmarks første demonstrationssange.

Klistermærker fra Aktionsfonden Bevar Aarhus Gasværk, 1979

I 1970'erne var debatten om atomkraft på sit højeste og man frygtede at en lukning af gasværket ville bane vejen for et atomkraftværk. Aarhusianernes frygt for et atomkraftværk var reel nok, idet regeringen allerede i 1950'erne havde udpeget Aarhus Sydhavn som en mulig placering til et dansk atomkraftværk. Denne idé blev senere forladt. Skønt aarhusianernes demonstrationer og argumenter mod lukningen af gasværket, blev gasværkets haler lukket i 1979. Midkrafts el- og kraftvarmeværk fortsatte for fuldt tryk på Sydhavnen. I 1995 sluttede Midkrafts voldsomme aftryk på Sydhavnen, da produktionen flyttede til Studstrupværket.

Midtkraft. Foto: Aarhus Stadsarkiv, 1958,
Børge Andre Venge

Den største katastrofe i Aarhus nogensinde skete tæt ved Sydhavnen. 4. juli 1944 steg en stor røgsøjle op. Et tysk transportskib lastet med 150 tons ammunition var eksploderet. Ved eksplosionen fløj granater ind over Midtbyen og mange steder kunne man efterfølgende finde projektiler og granater. Trykbølgen fra eksplosionen var så stor, at omkring halvdelen af butiksruderne i Midtbyen sprang og flere gavle blev trykket ind. Braget var så voldsomt, at det kunne høres på Mols på den anden side af Aarhusbugten.

Værst var personskaderne. Mellem 200 og 300 personer blev såret og langt de fleste af dem var havnearbejdere. Redningsarbejdet begyndte umiddelbart efter eksplosionen og varede i mere end en uge. I alt kostede katastrofen 34 liv.

Det kunne være gået langt værre. Et projektil fra eksplosionen ramte en gasbeholder på Aarhus Gasværk. Projektilet lavede hul i beholderen og gassen strømmede ud, og blev antændt. Seks mænd fra Belysningsvæsenets Fabriksluftværn meldte sig til at forsøge at afværge en yderligere eksplosion. Det lykkedes.

Sydhavnen har de seneste 20 år været tilholdssted for socialt udsatte. Blandt andet Værestedet på Jægergårdsgade.

De beskriver selv deres brugere som mennesker, der har en anderledes adfærd end normen, og nogle kan med deres udadreagerende adfærd virke voldsomme på omverdenen. Nær Værestedet ligger slagteriet. En virksomhed, der af mange også opfattes som voldsom.

Veganere og dyrerettighedsforkæmpere har de seneste år demonstreret foran slagteriet. Demonstrationerne vidner om en ændring i synet på blandt andet miljø og dyrevelfærd. Slagteforholdene på slagtehuset bliver i dag af nogle set som voldsomme og endda reel dyremishandling.

Ved slagtehusets oprettelse i 1895 var forholdene dog i overensstemmelse med datidens syn på dyrevelfærd. Den første inspektør for Aarhus Offentlige Slagtehus var ligeledes formand for den aarhusianske afdeling af Dyrenes Beskyttelse, og han sørgede for, at dyrene fik en så hurtig og smertefri død som muligt.

... lugtende

Endnu en måde at anskue Sydhavnen på, er ved at tage sin lugtesans i brug. Før industrialiseringen på Sydhavnen lugtede området af tran og rådden tang. Trankogeriet forsynede byens tranlygter med brændsel, der var udvundet af spæk fra forskellige havdyr. Det var "et ildelugtende foretagende". Om sommeren drev store tangmasser på land og gik i forrådnelse. Ved den rette vindretning var lugten så fæl, at hele Aarhus var generet af stanken. Områdets slagterier og de dertilhørende dyr har ligeledes bidraget til områdets særegne lugt.

Sydhavnen som et lugtende område hører ikke kun fortiden til. Aarhus Oliefabrik har forsynet Aarhus med en velkendt lugtkulisse. Produktionen af planteolie, skaber en "fed, syrligt krydret lugt", der er meget unik og velkendt for aarhusianere. I en periode producerede fabrikken også animalske olier af sæl- og hvalspæk.

Spækket blev leveret i trætønder, der blev overdækket med tang og vand. Lugten af spæk blev på denne måde blandet med lugten af våd og til tider rådden tang.

En anden og meget synlig luftgene kom fra Midtkrafts store skorstene. Energikraftværket brugte blandt andet kul i deres produktion og dette resulterede i, at fabrikken jævnligt sendte sorte kvalmende sodsnyer ind over Midtbyen til stor gene for byens borgere og deres vasketøj.

Sod fra Midtkraft. Foto: Aarhus Stadsarkiv, 1957, Ib Rahbek-Clausen

De forskellige lugte på Sydhavnen er ikke synlige kulturspor, men et vigtigt kapitel i Sydhavnens historie. De forskellige lugte har og er stadig med til at definere områdets identitet og specielt lugten fra oliefabrikken har ikke blot været karakteristisk for Sydhavnen, men for hele Aarhus, som 'lugten af Aarhus'.

... powerful

Ved at bruge Sydhavnen som et prisme, kan man gennem områdets udvikling få fortællingen om Aarhus' rejse fra købstad til storby. En stor del af de foretagender, der har haft afgørende betydning for Aarhus, har nemlig ligget på Sydhavnen.

Specielt Aarhus Gasværk og det senere elværk, Aarhus Offentlige Slagtehus og Aarhus Oliefabrik er alle institutioner,

der har haft stor betydning på byudviklingen i Aarhus.

Med Aarhus Gasværk fra 1855 trådte byen ind i den moderne tidsalder og gassen banede både vejen for bedre miljøer i de aarhusianske hjem og nye muligheder på de aarhusianske arbejdspladser. I disse år voksede Aarhus' og det samme gjorde energibehovet, hvilket blev starten på Aarhus Elektricitetsværk, der åbnede i 1901. Med elektriciteten kom sporvognene og de aarhusianske hjem kunne med tiden få elektrisk lys, køleskab, og alt hvad der hører sig til i et moderne hjem.

Aarhus Offentlige Slagtehus fra 1895 gav bedre vilkår både for de aarhusianske slagtere, indbyggere og dyr. Før slagtehusets etablering skyllede byens slagtere deres kødaffald ud i åen, hvilket både forurenede byens drikkevand og spredte tuberkulose. Med slagtehuset kom der for første gang regler for kødkvalitet, hygiejne samt slagtemetoder. Forholdene på det nye slagtehus sikrede aarhusianerne sygdomsfrit kød af bedre kvalitet.

Aarhus Oliefabrik, der fra 1918 havde produktion på Sydhavnen, har været et af de mest betydningsfulde foretagender i Aarhus. Med dets mange arbejdspladser og gode arbejdsforhold blev det af aarhusianerne anset for "lidt finere" at arbejde på oliemøllen, end på andre fabrikker. I 1937 stod oliefabrikken for 10% af den samlede danske industrieksport og beskæftigede over 1000 aarhusianske medarbejdere. Foruden den store eksport spillede Aarhus Oliefabrik også en vigtig rolle for mange andre firmaer i Aarhus. Blandt andet chokoladefabrikken Elviraminde og især OMA var aftagere af oliefabrikens produkter. Disse firmaer er i dag store brands, der med deres mange arbejdspladser og store kapitaler har haft betydelig indflydelse på udviklingen i Aarhus.

... levende

Livet på Sydhavnen har gennem tiden forandret sig, men det er ikke på nogen måde aftaget.

Sydhavnens gamle hæderkronede erhverv er med tiden svundet ind, men oliefabrikkens 200 medarbejdere, slagteriets 45 medarbejdere og de op til 1400 ugentlige slagtekvæg er med til at skabe liv og give Sydhavnen sjæl.

Kvægtorvet med slagtehuset. Foto: Aarhus Stadsarkiv, 1962-68, Børge Andre Venge

Restaurant Kohalen, der siden 1907 har bospist både kvæghandlende og andet godtfolk, trækker stadig folk på Sydhavnen.

Med til historien hører, at kunstnere, iværksættere og mindre erhvervsdrivende igennem de seneste 30 år har indtaget de forladte bygninger på både slagteri- og Midtkraftgrunden og skabt deres eget kreative miljø. Omkring 350 udsatte aarhusianere er brugere af Sydhavnens forskellige tilbud. De sociale tilbud og de kreative miljøer skaber hver dag liv på Sydhavnen.

De seneste års festivaler, arrangementer afholdt af områdets iværksættere samt forskellige walks er alle aktiviteter, der skaber liv på Sydhavnen og tiltrækker borgerne i Aarhus.

... fragmenteret

Energiforsyningens og industriens indtog på Sydhavnen i midten af 1800-tallet og dets forsvinden i midten af 1990'erne, har styret udviklingen og forandringerne på Sydhavnen. Hvad der i dag synes fragmenteret, var engang voldsomt og massivt.

Da energiproduktionen forsvandt fra det centrale Aarhus, blev der skabt et brud i Sydhavnens historie og stedet overgik til noget andet. Iværksættere og kunstnere rykkede ind, og de har været med til at sikre, at fragmenterne er blevet bevaret. Samtidig skaber iværksættere og kunstnere nye fortællinger om Sydhavnen.

Slagteriet i den sydlige ende har i kraft af sin fortsatte eksistens betydet, at mindre er blevet revet ned og ubrugte bygninger er i stedet blevet indtaget af andre.

Skal man forstå Sydhavnens komplekse identitet, så er det ved at forstå og se fragmenterne, der er de sidste rester af en fortælling, der rummer forandringer og brud. Og som ikke længere er umiddelbart synligt.

Sydhavnen bliver...

Hvad Sydhavnskvarteret bliver er en igangværende proces. Skal Sydhavnskvarterets sjæl og identitet være en tydelig del af fremtiden, så må afsættet nødvendigvis være Sydhavnens historie, både den synlige og den usynlige. Historien der både er bygninger, lugt, mennesker og følelser helt tilbage fra 1800-tallet og frem til i dag. Selv den mest tomme byggegrund rummer historie.

Vi håber derfor at have bidraget konstruktivt til udviklingsarbejdet. Den Gamle By står til rådighed til at svare på spørgsmål og tage en dialog om det mangfoldige Sydhavnen. Kontakt: Den Gamle By, museumsinspektør Anneken Appel Laursen, aal@dengamleby.dk

Tak til

Der skal lyde en stor tak for bidrag med viden, indsigt og gode snakke til:

Aarhus Stadsarkiv,

Moesgaard Museum,

Kulbroen,

AarhusKarlshamn AB,

Værestedet,

ANTV,

Og andre aktører på Sydhavnen

Den Gamle By

2019